

Explaining the Nature and Characteristics of Religious Education Curriculum Elements Based on the Teachings of Surah Yusuf

Fatema Alipoor*

Azam Mahmoodi**

Abstract

Religious education, as an internal lever, has a sensitive and key role in the individual and social happiness of human beings, which must be based on a correct and scientific method. Failure to pay attention to the correct teachings and indicators of religious education in the education system of the country, it leads to harms such as the personalization of the category of religion, the denial of its basic role in life, the reduction of the role of religion in the education system and its equalization with other aspects of education. The purpose of the current research is to explain the nature and characteristics of religious education curriculum elements based on the teachings of Surah Yusuf. The research was conducted with a qualitative approach and using the qualitative content analysis method. According to the main purpose of the research, Tafsir Tasnim of Ayatollah Javadi Amoli (1401, Volume 44 and 41) and the book of Yusuf Quran (1394) were studied as the research community. Based on the results of the research, a number of 148 components were extracted in the form of ten elements of Akar, which are: curriculum logic (21 indicators), curriculum goals (18 indicators), content (17 indicators), teaching-learning methods (17 indicators), role facilitator (42 indicators), learning materials and resources (7 indicators), time (6 indicators), space (6 indicators), grouping (4 indicators), evaluation (10 indicators). Also, the findings indicate that Surah Yusuf, peace be upon him, contains comprehensive indicators of religious education curriculum elements, which lack of attention to the mentioned indicators, causes one-sidedness and failure to achieve the ultimate goal of religious education, i.e. a virtuous life. Based on the extracted features, it is possible to provide the basis for the evolution of the religious education curriculum and increase the attractiveness and efficiency of the curriculum and the level of audience satisfaction.

Key Words: Education in Quran, curriculum elements, religious education, teachings of Surah Yusuf .

* Department of Educational Sciences, Farhangian University, P.O. Box 14665-889, Tehran, Iran,
(corresponding author), alipoor@cfu.ac.ir.

** Department of Arabic language and Literature, Farhangian University, P.O. Box 14665-889, Tehran, Iran,
a.mahmoodi@cfu.ac.ir.

تبیین ماهیت و ویژگی‌های عناصر برنامه درسی تربیت دینی

براساس آموزه‌های سوره یوسف

فاطمه علی‌پور*

اعظم محمودی**

چکیده

تربیت دینی به‌عنوان اهرمی درونی، نقش حساس و کلیدی در سعادت فردی و اجتماعی انسان دارد که باید بر شیوه‌ای صحیح و علمی بنیان گذاشته شود. عدم توجه به آموزه‌ها و شاخص‌های صحیح تربیت دینی در نظام آموزشی کشور، آسیب‌هایی از جمله شخصی‌انگاری مقوله دین، انکار نقش زیربنایی آن در زندگی، فروگاهی نقش دین در نظام آموزشی و هم ردیف دانستن آن با سایر ابعاد تربیت را به دنبال دارد.

هدف: هدف پژوهش حاضر، تبیین ماهیت و ویژگی‌های عناصر برنامه درسی تربیت دینی براساس آموزه‌های سوره یوسف است.

روش: پژوهش با رویکرد کیفی و با استفاده از روش تحلیل محتوای کیفی انجام شد. با توجه به هدف اصلی پژوهش، تفسیر تسنیم آیت‌الله جوادی‌آملی (۱۴۰۱)، جلد چهل و چهل‌ویکم) و کتاب یوسف قرآن (۱۳۹۴)، به‌عنوان جامعه تحقیق مورد مطالعه قرار گرفت.

یافته‌ها: براساس نتایج پژوهش، تعداد ۱۴۸ مؤلفه در قالب عناصر ده‌گانه برنامه درسی استخراج شد که عبارتند از: منطق برنامه درسی (۲۱ شاخص)، اهداف (۱۸ شاخص)، محتوا (۱۷ شاخص)، روش‌های یاددهی- یادگیری (۱۷ شاخص)، نقش تسهیل‌گر (۴۲ شاخص)، مواد و منابع یادگیری (۷ شاخص)، زمان (۶ شاخص)، فضا (۶ شاخص)، گروه‌بندی (۴ شاخص)، ارزشیابی (۱۰ شاخص). همچنین یافته‌ها بیانگر آن است که سوره یوسف (علیه‌السلام) حاوی شاخص‌های جامع عناصر برنامه درسی تربیت دینی است که کم‌توجهی به شاخص‌های مذکور، موجب یک‌جانبه‌نگری و عدم دستیابی به هدف غایی تربیت دینی یعنی حیات طیبه می‌شود. براساس ویژگی‌های استخراج شده، می‌توان زمینه تحول برنامه درسی تربیت دینی را فراهم ساخت و میزان جذابیت و کارآمدی برنامه درسی و میزان رضایت مخاطبان را افزایش داد.

واژگان کلیدی: تربیت در قرآن، برنامه درسی، تربیت دینی، سوره یوسف، تحلیل محتوای کیفی

* گروه آموزش علوم تربیتی، دانشگاه فرهنگیان، صندوق پستی ۸۸۹-۱۴۶۶۵ تهران، ایران (نویسنده مسئول)
alipoor@cfu.ac.ir

** گروه آموزش زبان و ادبیات عرب، دانشگاه فرهنگیان، صندوق پستی ۸۸۹-۱۴۶۶۵ تهران، ایران
a.mahmoodi@cfu.ac.ir تاریخ دریافت: ۱۴۰۲/۰۵/۰۸ تاریخ تأیید: ۱۴۰۲/۰۹/۱۸

مقدمه

در طول تاریخ، تربیت مورد توجه و نیاز همه ملت‌ها، تمدن‌ها و اندیشمندان بوده که به تعالی انسان علاقه‌مند بوده‌اند و برای خود برنامه تربیتی داشته‌اند. آموزه‌های بلند دین اسلام گویای این حقیقت است که هیچ دینی به اندازه اسلام به تعلیم و تربیت اهمیت نداده است. خداوند متعال، انبیاء و صالحان را برای چنین کار مهمی برانگیخت و آنان نیز همه انسان‌ها را بدین کار فرمان داده‌اند. از این رو امر تربیت از گذشته تاکنون مورد توجه دانشمندان در حوزه‌های مختلف قرار گرفته است.

مبانی نظری سند تحول بنیادین نظام تعلیم و تربیت جمهوری اسلامی ایران تربیت را «فرایند تعاملی زمینه‌ساز تکوین و تعالی پیوسته هویت متریبان، به صورتی یک‌پارچه و مبتنی بر نظام معیار اسلامی، به منظور هدایت ایشان در مسیر آماده شدن جهت تحقق آگاهانه و اختیاری مراتب حیات طیبه در همه ابعاد» می‌داند (مبانی نظری تحول بنیادین در آموزش و پرورش، ۱۳۹۰، ص ۲۲۶). تأمل در این تعریف نشان می‌دهد که حیات طیبه در بردارنده شئون و جنبه‌های مختلف اعتقادی، عبادی و اخلاقی، اجتماعی و سیاسی، زیستی و بدنی؛ زیباشناختی و هنری؛ اقتصادی و حرفه‌ای؛ و علمی و فناورانه است که در ارتباط و تعامل با همدیگر، مفهوم پویا و یکپارچه را محقق می‌سازند (یوسف‌زاده چوسری و شاه‌مرادی، ۱۳۹۹، ص ۱۷۴). بنابراین از وظایف اصلی نظام تعلیم و تربیت کشور ما فراهم نمودن ساز و کارهای انواع تربیت به‌ویژه تربیت دینی است.

تربیت دینی، تربیتی است که هدفش رشد و پرورش انسان دین‌دار است؛ انسانی که فطرت دینی‌اش شکوفا شده باشد (داودی، ۱۳۹۹، ص ۱۱۴). تربیت دینی از نظر بهشتی دارای دو معنای عام و خاص می‌باشد؛ معنای خاص آن ناظر به سه جنبه اعتقادی، اخلاقی و عملی است و معنای عام آن، دیگر ساحت‌های تربیت، شامل عقلانی، زیباشناختی، سیاسی، حرفه‌ای، بدنی و مانند آن را دربرمی‌گیرد (بهشتی، ۱۳۸۹، ص ۳۸). منظور ما از تربیت دینی در پژوهش حاضر، معنای خاص آن یعنی تربیت در جنبه اعتقادی، عبادی و اخلاقی است که نقش اساسی و بنیادی در سایر ساحت‌ها دارد؛ تا آنجایی که بستر ساز تربیت در سایر ساحت‌ها می‌باشد. پیشگامی این ساحت، بر سایر ساحت‌های تربیتی، از تحلیل فلسفه آفرینش آدمی که همان قرب الی‌الله یا عبودیت است، به دست می‌آید «وَمَا خَلَقْتُ الْجِنَّ وَالْإِنْسَ إِلَّا لِيَعْبُدُونِ» (ذاریات، ۵۶).

ساحت تربیت اعتقادی، مهم‌ترین ساحت از بین ساحت‌های شش‌گانه تربیت بوده و دارای ماهیتی مستقل است، ولی باید در تمامی ساحت‌های دیگر بروز و ظهور داشته‌باشد. در تربیت اعتقادی پنج اصل توحید، نبوت، معاد، عدل و امامت که به اصول اعتقادات معروف هستند از

سایر اعتقادات مهم‌تر است و دارای سه مؤلفه شناخت، پذیرش قلبی و محبت و علاقه است (پاک‌سرشت، ۱۳۹۷، ص ۵۰). تربیت عبادی نیز به معنای ایجاد تدریجی و گام به گام روح عبادت و بندگی نسبت به پرودگار عالم در انسان‌هاست تا مرحله رساندن آنها به حد نهایی و کمال مقام عبودیت (رضایی اصفهانی و نجفی جره‌ای، ۱۳۹۳، ص ۸۶). و تربیت اخلاقی، فرایند افزایش توانایی درک و فهم، داوری و عمل اخلاقی متربی از طریق تعلیم و تربیت می‌باشد (حسنی، ۱۳۹۴، ص ۱۷).

دین بدون گزاره‌های اعتقادی، کامل نخواهد بود و دین‌داری بدون اعتقاد به باورهای دینی معنایی نخواهد داشت. بنابراین تربیت اعتقادی عبارت است از آموزش اصول دین به هدف پرورش ایمان در فرد، به گونه‌ای که به آن اصول آگاهانه شناخت و نیز باور قلبی پیدا کند و سپس التزام عملی به آنها داشته باشد (مصباح، ۱۳۸۳، ص ۵).

تربیت عبادی مکمل تربیت اعتقادی است، زیرا لازمه شناخت یک دین، عمل به آموزه‌های آن است. و تربیت اخلاقی به منزله شاکله تربیت آدمی در نظر گرفته شده است و در زمان حاضر که بشر، بیش از هر زمان دیگری، از نظر اجتماعی و تکنولوژی، مورد آسیب قرار می‌گیرد، به اخلاق و اعتلای آن نیازمند است و توجه به تربیت اخلاقی و بالندگی آن ضرورتی جهانی و انسانی است.

آنچه موجب دست‌یابی به این مهم می‌شود طراحی برنامه درسی مناسب برای تربیت دینی است. برنامه درسی در نظام تربیتی نقشی کلیدی دارد و به منزله نقشه جامع یادگیری، زمینه ایجاد همه‌جانبه، گسترده و عمیق در مفاهیم و محتوای آموزشی را فراهم می‌آورد.

برای جامعه‌ای که داعیه‌دار زمینه‌سازی ظهور و تحقق اسلام ناب محمدی است، ضروری است که نظام تربیتی و به تبع آن، برنامه درسی در جهت تربیت دینی قرار گیرد تا با طراحی و اجرای یک نظام آموزشی مبتنی بر نیازهای فردی، اجتماعی و آخرین دستاوردهای حوزه برنامه درسی، در جهت مطلوب حرکت کند (مرزوقی و همکاران، ۱۳۹۸، ص ۸۲).

صاحب‌نظران زیادی برای تعریف و توصیف برنامه درسی تلاش کرده و تعاریف مختلفی برای آن ارائه داده‌اند. آیزنر^۱ (۱۹۹۴) با تعریف برنامه درسی به‌عنوان «مجموعه‌ای از وقایع از قبل پیش‌بینی شده که به قصد دست‌یابی به نتایج آموزشی و تربیتی برای یک یا مجموعه‌ای از فراگیران در نظر گرفته شده است» سعی در تلفیق تعاریف مختلف داشته است. از سال ۱۹۳۷ تاکنون برنامه‌ریزی درسی و به تبع آن الگوهای برنامه درسی بنا به نظر متخصصان این حوزه دچار تغییر و

1. Eisner

تحولاتی شده است و متعاقب آن الگوهای متنوعی مانند تایلر^۱ (۱۹۶۹)، تابا^۲ (۱۹۶۲)، باییت^۳ (۱۹۲۴)، چارترز^۴ (۱۹۲۳)، سیلور و الکساندر و لوئیس^۵ (۱۹۷۶)، ارنشتاین و هانکینز^۶ (۲۰۱۸)، ملکی (۱۳۸۲)، زایس^۷ (۱۹۷۶) با چهار عنصر، آیزنر (۱۹۹۴) با هفت عنصر، کلاین^۸ (۱۳۶۹) با نه عنصر و اکر^۹ (۲۰۱۰) با ده عنصر ارائه شده است (فتحی و اجارگاه، ۱۴۰۱، ص ۱۲۹). اما هیچ الگوی برنامه درسی واحدی وجود ندارد که بتواند پاسخ‌گوی تمامی نیازهای تربیتی یک جامعه باشد. براساس این واقعیت و با توجه به اینکه خداوند خود خالق انسان‌هاست و با تمام ویژگی‌ها و صفات گوناگون و نیازهای او آشنایی دارد و از سیر تکامل و رشد او آگاه است، بهترین و کامل‌ترین برنامه‌های تربیتی از سوی او و از طریق وحی نازل گردیده است. بدین جهت بهره‌گیری از قرآن کریم که سرشار از معارف دینی است، می‌تواند در این مسیر راهکشا باشد. چنان‌چه الگوی مطلوب تربیت در دسترس متصدیان نباشد، به خطا رفتن آنان در فهم اهداف، روش‌ها و محتوای تربیت دینی آسیب بسیار سنگینی به رشد دینی افراد وارد می‌سازد (شمشیری و نوذری، ۱۳۹۰، ص ۷۵).

در حوزه برنامه درسی الگوهای متعددی از نظر صاحب نظران برنامه درسی طراحی شده است و در این پژوهش از الگوی برنامه درسی اکر که دارای ده عنصر است، استفاده شده است. الگوی اکر یک الگوی مفهومی بوده و ناظر به این است که منطق کلان برنامه درسی چیست؟ و عناصر برنامه‌های درسی چه ویژگی‌های مهمی خواهد داشت؟ عناصر برنامه درسی از دیدگاه اکر عبارتند از: منطق، مقاصد و اهداف، محتوا، فعالیت‌های یادگیری، معلم، مواد و منابع، گروه‌بندی، مکان، زمان، سنجش و ارزشیابی (خسروی و همکاران، ۱۳۹۲، ص ۱۴۲).

در زمینه تربیت اعتقادی، عبادی و اخلاقی پژوهش‌هایی توسط محققان صورت گرفته که در اینجا به برخی از آنها اشاره می‌شود: موسوی‌ندوشن، نیلی و نیستانی (۱۴۰۲) در پژوهش «شناسایی شایستگی‌های پایه آموزگاران برای تحقق ساحت تربیت اعتقادی، عبادی و اخلاقی» نشان دادند که شایستگی‌های پایه، شامل بصیرت دینی و محبت و مودت، در تربیت عبادی شامل

1. Tyler
2. Taba
3. Babbitt
4. Charters
5. Saylor & alexander & Louis
6. Ornstein & Hankins
7. Zais
8. Klien
9. Akker

بصیرت عبادی، گرایش عبادی و رفتار عبادی و تربیت اخلاقی شامل شناخت اخلاقی، احساس اخلاقی و رفتار اخلاقی است. هاشمی (۱۳۹۰) در پژوهش «تحلیل کتاب‌های درسی دین و زندگی دوره متوسطه از منظر اعتقادات دینی، ارزش‌های اخلاقی و رفتارهای عبادی» بیان کرد که محتوای درسی دین و زندگی از نظر قابلیت فهم مطالب، تقویت بنیه اعتقادی دارای نقصان می‌باشد. عباسی، کریم‌زاده و عالم‌زاده نوری (۱۳۹۸) در پژوهش «تربیت اعتقادی بر بنیان مقایسه در قرآن کریم» نشان داد که قرآن کریم روش مقایسه را هم در سطح مبدأ هستی و هم در سطح مؤمنان، به هر دو مبدأ اصیل و غیراصیل ارائه کرده‌است. داودی (۱۳۸۸) در پژوهش «تأملی بر هدف تربیت اعتقادی» به تعریف و تشریح ماهیت این تربیت پرداخته و سه مؤلفه پرورش شناخت، پرورش پذیرش قلبی و پرورش محبت قلبی را در تربیت اعتقادی یادآور شده، بیان می‌دارد: دست‌یابی به مرتبه و درجه‌ای از ایمان، به‌عنوان هدف تربیتی می‌بایست در برنامه‌های درسی مورد توجه قرار گیرد. شجاعی‌زند (۱۳۸۸) در پژوهش «تبارشناسی تجربه دینی در مطالعات دین‌داری» فرایند تربیت دینی را مشتمل بر اعتقادات، ایمانیات، عبادیات، اخلاقیات و شریعات می‌داند و مربی و متربی با تلاش و کوشش در فضایی عاطفی و صمیمانه و آزادانه می‌بایست مراتب مذکور را طی کند.

کاراموزیس^۱ (۲۰۱۵) در پژوهش «آموزش و پرورش مذهبی یونانی از سنت دین به نوآوری دین» می‌نویسد در مسیحیت برای دست‌یابی به آموزش مذهبی، متون دینی، پرسش‌ها و تمرین‌های عملی در نظر گرفته شده‌است. قاهر^۲ (۲۰۱۵) در پژوهش «تربیت دینی- اعتقادی مبتنی بر حل تعارض در آموزش عمومی» نشان داد راه‌کارهای بهینه در احیای تربیت اعتقادی بازنگری در آموزش رسمی و متون دینی مبتنی بر تربیت اعتقادی است. تامسون^۳ (۲۰۱۵) در پژوهش «تحلیل آموزش‌های مذهبی و اعتقادی در آموزش و پرورش بریتانیا» آورده‌است، در تربیت دینی، اعتقادات اولویت دارد. لپمن^۴ (۲۰۱۰) در پژوهش «تجارب متعالی شیوه‌های معنوی و مذهبی در آموزش جوانان ایالات متحده» نشان داد مؤلفه‌هایی چون اعتقاد به خداوند، تناوب دعا، حضور مذهبی، هویت دینی، همواره در برنامه‌های درسی و فعالیت‌های اجتماعی مورد توجه قرار داشته‌است.

1. Karamosis
2. Qahir
3. Thompson
4. Lippman

همان‌طور که ملاحظه می‌شود پژوهش‌های انجام‌شده به بررسی یکی از جنبه‌های تربیت از جمله شناسایی شایستگی‌های پایه آموزگاران برای تحقق ساحت تربیت اعتقادی، چالش‌های آموزش تربیت اعتقادی، تحلیل کتاب‌ها براساس این ساحت، هدف، ابعاد و لزوم استفاده از روش‌های فعال در آموزش تربیت دینی پرداخته‌است و پژوهشی در ارتباط با بررسی عناصر برنامه درسی تربیت اعتقادی، عبادی و اخلاقی بر اساس آموزه‌های قرآن کریم، انجام نشده‌است. جامعیتی که سوره یوسف (ع) در همه ابعاد تربیتی دارد موجب شد در این پژوهش آموزه‌های تربیت دینی در این سوره مورد واکاوی قرار گیرد. بنابراین پژوهش حاضر در صدد پاسخ‌گویی به این سؤال است که ویژگی‌های عناصر برنامه درسی تربیت دینی در ساحت اعتقادی، عبادی و اخلاقی براساس آموزه‌های سوره یوسف (ع) کدامند؟ و چه چهارچوبی را برای آن می‌توان ارائه داد؟ نتایج تحقیق حاضر در خصوص شناسایی عناصر برنامه درسی تربیت اعتقادی، عبادی و اخلاقی در فرایند تربیت رسمی و عمومی می‌تواند به‌عنوان منبع نوینی برای برنامه‌نویسان آموزش و پرورش کشور مورد استفاده قرار گیرد. همچنین، با توجه به نیاز روز جامعه به تربیت اعتقادی و اخلاقی در امر تربیت، نتایج تحقیق حاضر می‌تواند برای دانش‌آموزان به صورت کاربردی مورد استفاده قرار گیرد.

روش پژوهش

در پژوهش حاضر از رویکرد تحقیق کیفی، و از روش تحلیل محتوا به‌منظور تجزیه و تحلیل داده‌ها و محتوای متون استفاده شد. جامعه متنی پژوهش، آیات سوره یوسف، تفسیر تسنیم آیت‌الله جوادی‌آملی (۱۴۰۱) جلد چهارم و چهارم و یکم و کتاب یوسف قرآن حجت‌الاسلام قرائتی (۱۳۹۴) بود که بنابر جامع بودن این منابع، معاصر بودن مفسران و امکان تبادل اطلاعات در این زمینه انتخاب و تماماً به‌عنوان نمونه بررسی شد. برای پاسخ به سؤال پژوهش در مرحله نخست به‌منظور آشنایی با داده‌ها، کل متن به‌طور کامل مورد مطالعه قرار گرفت و مضامین مرتبط با موضوع بررسی شد و در قالب ده عنصر مهم برنامه درسی اگر، مورد تجزیه و تحلیل قرار گرفت. شناسه‌های مشابه به لحاظ مفهومی در یک خوشه و خوشه‌های مرتبط به لحاظ معنایی در یک طبقه قرار گرفت؛ طبقات مشابه در هم تلفیق شد و در زیر مؤلفه‌های برنامه درسی تربیت دینی قرار گرفت. داده‌های به دست آمده از این پژوهش بر اساس کدگذاری در سه سطح باز، محوری و منتخب تجزیه و تحلیل گردیدند. به‌منظور اعتبارسنجی یافته‌های پژوهش، جزئیات مربوط به داده‌ها و چگونگی تصمیم‌گیری‌ها، تفسیرها و تحلیل‌های طی شده در فرایند پژوهش توسط ۵ تن از استادان و

پژوهشگران برنامه درسی و علوم قرآنی مرور و بازبینی، و از نظرات آنها در مورد صحت و کیفیت مراحل مختلف پژوهش بهره‌برداری شد.

یافته‌های پژوهش

براساس یافته‌های به دست آمده، مؤلفه‌های تربیت دینی در قالب ۱۰ عنصر الگوی برنامه درسی اگر شامل منطق برنامه درسی (۲۱ شاخص)، اهداف برنامه درسی (۱۸ شاخص)، محتوا (۱۷ شاخص)، روش‌های یاددهی-یادگیری (۱۷ شاخص)، نقش تسهیل‌گر (۴۲ شاخص)، مواد و منابع یادگیری (۷ شاخص)، زمان (۶ شاخص)، فضا (۶ شاخص)، گروه‌بندی (۴ شاخص)، ارزشیابی (۱۰ شاخص)، شناسایی و استخراج شدند.

منطق برنامه درسی نشان می‌دهد که برنامه درسی به چه شکل متصور شد و چه ضرورتی برای تحقق آن لحاظ گردیده و به چه صورتی متبلور می‌شود. زمانی نظام تربیتی در رسیدن به ساحت اعتقادی، عبادی و اخلاقی موفق خواهد شد که بتواند انسان‌هایی بی‌پرواوند که بر مبنای فطرت پاک و کمال‌جوی خود به ربوبیت خدا پی برده و در همه حال به خداوند پناه ببرند و با بهره‌مندی از علوم الهی و تفکر و تعقل و راهنمایی اولیای الهی، به خودشناسی برسند و خطر تفرقه، جهل، شیطان و هوای نفس را درک نموده و با امیدواری و توکل بر خداوند بر سختی‌ها فائق آیند تا به حیات طیبه و قرب الی‌الله دست یابند. شاخص‌های عنصر منطق در برنامه درسی تربیت دینی، ۲۱ مورد استخراج شد که در جدول ۱ بیان شده‌است:

جدول ۱. خلاصه نتایج بررسی طراحی عنصر منطق در الگوی برنامه درسی تربیت دینی

مؤلفه	شاخص	گزاره‌ها
منطق	اعتقاد به توحید	اعتقاد به توحید اساس ایمان است (۳۷)؛
	ربوبیت خداوند	کسی که خود را در محضر خدا می‌بیند، به غیر او نمی‌نگرد (۲۴)؛
	حکمت و مشیت الهی	جهان براساس تدبیر و برنامه الهی اداره می‌شود (۵۲-۵۳)؛
	حیات طیبه	انسان برای تأمین سعادت دنیا و آخرت خود به راه و راهنما نیازمند است (۱۱۱)؛
	نعمت نبوت و هدایت	نبوت و هدایت، توفیق و فضل الهی برای همه است (۳۸)؛
	شکوفایی فطرت	ویژگی مهم پیامبر ۹ و همه پیامبران بیدار کردن فطرت است (۱۰۴-۱۰۵)؛
	تقوای الهی	انسان با تقوا حق بودن کارش را می‌فهمد، هرچند برهان آن را نداند و نتواند از راه کلام یا قلم دفاع کند (۳۸)؛
	امید به خدا	یاس از رحمت خدا دومین گناه کبیره است (۸۳)؛
	پناه بردن به خدا	تنها راه نجات انسان به هنگام وسوسه شیطان و پناه بردن به خدا است (۲۳)؛
	خودسازی	انسان در مکتب انبیا خودش را می‌سازد (۱۸ / ص ۲۵۰)؛
بهره‌مندی از علوم	هر کسی به میزان نزاهتش از شرک و آراستگی‌اش به توحید، از علوم الهی که به	

مؤلفه	شاخص	گزاره‌ها
	الهی	یوسف داده‌شد، بهره‌مند می‌شود (۳۸):
	خیرخواهی	حضرت یوسف در تعبیر رویا چونان پیشوایی دلسوز دستور داد که خطر در پیش است و برای دفع آن باید همت گماشت (۴۷):
	بصیرت دینی	از رسالت توحیدی پیامبر و مؤمنان راستین این است که بر محور بصیرت دینی سخن می‌گوی (۱۰۸):
	کمال‌طلبی	کمالات رهاوردهای دین توحیدی‌اند و فضل عام الهی به همه انسان‌ها هستند (۳۸):
	زیبایی‌شناسی	حضرت غرق جمال الهی بود و لذتی که از جمال پروردگارش بهره می‌برد، با هیچ لذتی سنجیدنی نیست (۲۴):
	خطر شرک خفی	نه تنها بیشتر مردم ایمان نمی‌آورند ایمان بیشتر ایمان آورندگان نیز به شرک خفی آلوده است (۱۰۶):
	جلوگیری از تفرقه و تشّت	فطرت بشر از تفرقه و تشّت بیزار است و یوسف ۷ از همین امر برای اثبات توحید بهره گرفته‌است (۳۹):
	جهل بیشتر مردم	بیشتر مردم به استواری دین خدا جاهلند (۴۰):
	معرفی خطر شیطان	دشمنی شیطان بر آدمی بسیار آشکار است (۵):
	لزوم جهاد با نفس	نفس انسان به‌طور طبیعی و غریزی، اگر در مدار لطف حق قرار نگیرد، گرایش منفی دارد (۵۳):
	امیدواری و تحمل سختی‌ها	مردم را به آینده امیدوار کنیم تا بتوانند سختی‌ها را تحمل کنند (۴۸-۴۹):

عنصر دوم برنامه درسی هدف است. پس از آنکه مشخص شد ضرورتی برای تربیت دینی وجود دارد، این سؤال مطرح می‌شود که راه آموزش و تربیت چیست. بنابراین اگر قرار باشد برنامه درسی مذکور خوب طرح‌ریزی و اجرا شود، قبل از هر چیز باید هدف‌ها تعیین گردد. اهداف برنامه درسی تربیت دینی باید به‌منظور تربیت توحیدی، ولایت‌پذیر کردن، غفلت‌زدایی متربی باشد. همچنین آموزش باید به فراگیران کمک کند که با تقوای الهی و تهذیب نفس، از شرک خفی و آشکار بپرهیزند، عقل و فکر خود را به کار بیندازند و به خودشناسی و هستی‌شناسی و رابطه خود با هستی پی‌ببرند، با کسب فضایل اخلاقی از رذایل اخلاقی اجتناب کرده تا به هدایت و رشد رسیده و به مقام قرب الی‌الله دست یابند. در دنیای پر مخاطره امروز نیاز به فضل و عنایت الهی را در همه احوال درک کرده و به کاربرد آموزه‌های دین در زندگی اقدام نماید. شاخص‌های عنصر هدف، ۱۸ مورد استخراج شد که در جدول ۲ بیان شده‌است:

جدول ۲. خلاصه نتایج بررسی طراحی عنصر هدف در الگوی برنامه درسی تربیت دینی

مؤلفه	شاخص	گزاره‌ها
هدف	توحیدمحوری و توکل	به غیر خداوند، توکل نکنید. چرا که او به تنهایی کفایت می‌کند و بهترین وکیل است (۶۷)؛
	پرهیز از شرک	پرهیز از شرک و مبارزه با آن، پایه و اساس ادیان الهی است (۱۰۸)؛
	ولایت‌پذیری	انت ولیی فی الدنيا و الاخره یعنی زندگی و مرگ من زیر ولایت خداست و از خود چیزی ندارم (۱۰۱)؛
	قرب الی الله	پاداش برخی بهشت حسی و پاداش خواص بهشت غیرحسی و قرب خداست (۵۶-۵۷)؛
	هدایت و رشد	تنها اهل ایمان از هدایت و رحمت قرآن بهره می‌برند (۱۱۱)؛
	تعقل و تفکر	به کار انداختن عقل و فکر بشر از اهداف رسالت انبیا و قرآن است (۱۰۹)؛
	تقوای الهی	راه وصول به مقام محبت الهی تقواست که گام به گام انسان را به مقام محبت می‌رساند (۹۰)؛
	تزکیه و تهذیب نفس	روش قرآن در تهذیب نفس، بر توحید خالص و کامل استوار است (۲۴)؛
	درک نیاز به فضل و عنایت الهی	انسان همواره در معرض خطر است. در هر مقام و جایگاهی به فضل و عنایت خدا نیازمند است (۳۳)؛
	انجام امور عبادی	خدای سبحان در امور عبادی یوسف ۷ را بنده‌ای مخلص نامید (۶۹-۷۰)؛
	اخلاص	مخلص یعنی عبد به درجه‌ای رسد که خدا او را برای خود خالص می‌گرداند (۲۴)؛
	غفلت‌زدایی	غفلت مذموم، تسامح و تساهل در فراگیری و عمل به حکم تکلیفی خدای سبحان است (۱۳)؛
	آینده‌نگری	پیش‌بینی و آینده‌نگری صفاتی ارزنده هستند (۵)؛
	خودشناسی	انسان باید به شئون نفسانی و بدنی‌اش آگاه باشد و براساس این دانش عمل کند (۱۰۹)؛
	هستی‌شناسی	جهان را خوب بشناسد و چگونگی رابطه خود با جهان را بداند (۱۰۹)؛
	کاربرد آموزه‌های دینی در زندگی	احسن القصص بودن داستان به‌تنهایی کافی نیست؛ مهم آمادگی برای به کار بستن و پذیرفتن این همه درس بزرگ است (۱۰۵)؛
کسب فضایل اخلاقی	عفت، کنترل غریزه، امانت‌داری، عدالت، طهارت، علم، ادب، حکمت، حزم، عقل، کیاست، لیاقت، دوری از خیانت، صبر و تحمل خواری برای حفظ طهارت نفس، مومن، پرهیزگار، اخلاص؛	
اجتناب از رذایل اخلاقی	تسویل نفس، تهمت، غیبت، دروغ‌گویی، خدعه و نیرنگ، ظلم، هوای نفس و شهوت؛	

نخستین گام در تحقق اهداف، انتخاب محتوای آموزشی مناسب و مطلوب است. محتوای برنامه درسی به فرصت‌هایی اطلاق می‌شود که امکان یادگیری معطوف به هدف‌های برنامه درسی را فراهم می‌کنند. محتوای مورد تأیید در برنامه درسی تربیت دینی، محتوایی است که حاوی بیان حق باشد و از هرگونه حرف باطل پیراسته باشد. کیفیت محتوا بسیار مورد اهمیت است؛ چراکه محتوا غذای روح به‌شمار می‌رود؛ به همین جهت باید محکم و متقن و متین باشد. محتوای برنامه تربیت اعتقادی و اخلاقی باید همگانی باشد و منطبق بر فطرت باشد. در ارتباط با مسائل روز و زندگی، از بین برنده غفلت و موجب هدایت مرتبی باشد. از دیگر ویژگی‌های برنامه درسی تربیت

دینی، حکیمانه بودن، علم‌محور بودن و کامل و جامع بودن آن است که با لحن و بیانی زیبا باید عنوان شود. شاخص‌های این عنصر ۱۷ مورد استخراج شد که در جدول ۳ بیان شده است:

جدول ۳. خلاصه نتایج بررسی طراحی عنصر محتوا در الگوی برنامه درسی تربیت دینی

مؤلفه	شاخص	گزاره‌ها
محتوا	استحکام محتوا	قرآن، مخاطب را در آغاز، نسبت به استحکام آیات خود واقف ساخته، سپس به بیان مطالب دیگر می‌پردازد (۱)؛
	حق محوری	قرآن گفتار و نوشتار و رفتاری جمیل است که حاوی بیان حق به بهترین شکل و بی‌آمیختگی با باطل بوده است (۳)؛
	فطری و همگانی بودن	معارف قرآن فطری است و همه مردم از آن می‌توانند بهره ببرند (۱۰۴)؛
	روشنگر و هدایتگر بودن	نوشته‌ها باید روشن و روشنگر، هدفدار و هدایتگر باشد (۱)؛
	غفلت‌زدایی	قرآن، از میان برنده غفلت‌ها و بی‌خبری‌هاست (۳)؛
	مرتبط با مسائل زندگی	داستان‌های قرآن، پاسخ سؤال‌های زندگی مردم را می‌دهد (۷)؛
	تصویرپردازی هنرمندانه و قابل فهم بودن	داستان قرآن را طوری برایت وحی کردیم که انگار آنجا بودی (۱۰۲)؛
	به روز بودن	مطلب کهنه‌ای در آن‌ها یافت نمی‌شود که تاریخ مصرف آن گذشته باشد (۱۰۲)؛
	ظرافت در گفتار	قرآن کریم کتاب ادب است و ظرافت در گفتار و تعلیم مؤدبانه در همه آیاتش پیداست؛
	عاری از تقلید کورکورانه	بطالان تقلید کورکورانه از میراث عادی گذشتگان (۴۰)؛
	بیان زیبا	قرآن بازگوکننده داستان‌ها، با بهترین و زیباترین بیان است (۳)؛
	علم‌محوری	براساس علم است، نه گمان (۳)؛
	به تفکر واداشتن	وسیله‌ی تفکر است، نه تخذیر (۳)؛
	عبرت‌آموز بودن	وسیله عبرت است، نه تفریح و سرگرمی (۳)؛
	انطباق با اهداف	داستان هدفدار است (۳)؛
	حکیمانه بودن	دربدارنده حکمت‌های فراوان است (۱-۲-۳-۲۲)؛
	کامل بودن	آنچه لازم کمال است، بی‌نقص در آن ملحوظ است (۱-۲-۳-۱۱۱)؛
اطمینان‌پذیری	در مسائل علمی تا میادی اطمینان‌بخش پیدا نشود مشکل اعتقاد و باور حل نمی‌گردد (۸۹-۹۰)؛	

روش‌های یاددهی - یادگیری به شیوه‌های کسب محتوا اشاره دارد و بیان می‌کند که محتوای برنامه درسی به چه شکلی باید در اختیار متربی قرار گیرد تا تغییراتی در وی پدید آورد. الگوی مورد نظر در این برنامه درسی، باید ترکیبی از روش‌ها با توجه به محتوا، موقعیت، نیازها و علایق متربی باشد. انواع روش‌های مستقیم (موعظه و ترکیبی)، غیرمستقیم (نمایشی، قصه‌گویی)، ایجابی (تبشیر و تشویق، الگوپردازی)، تعاملی (پرسش و پاسخ، بحث‌گروهی)، مسئله‌محور (گردش علمی، تحقیق، مشاهده، مقایسه، طبقه‌بندی) مورد استفاده قرار می‌گیرد. شاخص‌های عنصر روش‌های یاددهی - یادگیری، ۱۷ مورد استخراج شد که در جدول ۴ بیان شده است:

جدول ۴. نتایج بررسی طراحی عنصر روش‌های یاددهی - یادگیری در الگوی برنامه‌درسی تربیت دینی

مؤلفه	شاخص	گزاره‌ها
روش‌های یاددهی - یادگیری	ایجاد انگیزه	از نظر روانی و تربیتی، برای تأثیر بهتر، باید مقدمه چینی کرد (۳)؛
	ایجاد انگیزه درونی	تا تشنه شنیدن و عاشق آموختن نباشیم، از درس‌های قرآن استفاده کامل نمی‌بریم (۷)؛
	تبشیر و تشویق	ابتدا از راه تحبیب و ترغیب و تشویق استفاده کنیم (۵۹)؛
	الگوپردازی	برای الگو دادن به دیگران، بهترین‌ها را انتخاب و معرفی کنیم (۳)؛
	روش موعظه	بشارت در کنار انذار شیوه موعظه قرآن کریم است (۱۰۹)؛
	پرسش و پاسخ	پرسش و طرح سؤال از جمله راه‌های رسیدن به حقیقت است (۷)؛
	بحث گروهی	مشورت در کار ناپسند نیز راهگشا است، تا چه رسد در کارهای خوب (۱۰)؛
	رویکرد بازی	مسابقه در بازی، دارای سابقه‌ای طولانی است (۱۷)؛
	روش ترکیبی	برای رسیدن به مقصود بایستی راه‌های مختلف را پیمود (۶۷)؛
	گردش علمی	سیر و سیاحت در زمین و آگاهی از تاریخ و درس عبرت گرفتن، برای هدایت و تربیت بسیار کارگشا است (۱۰۹)؛
	عبرت‌گیری	قبل از بیان داستان، شنونده را برای شنیدن و عبرت گرفتن آماده کنید (۷)؛
	تحقیق	راه حصول بصیرت دینی، تحقیق و تقلید هوشمندانه است کسی که این دورا ندارد کور است (۱۰۸)؛
	مشاهده	مشاهده مستقیم از کارآمدترین شیوه‌های دریافت حقیقت است (۱۰۹)؛
	روش مقایسه	پرسش و مقایسه، یکی از راه‌های ارشاد و هدایت است (۳۹)؛
	طبقه‌بندی	دانسته‌ها و اطلاعات، باید طبقه‌بندی شود و محرمانه و غیرمحرمانه از هم جدا گردد (۵۰)؛
روش نمایشی	سخن گفتن به زبان نمایش بهتر است (۳۱)؛	
روش قصه‌گویی	داستان یوسف علیه السلام و برادرانش قصه عبرت آموز برای خردمندان است (۱۱۱)؛	

عنصر نقش معلم به این موضوع اشاره دارد که وی چگونه یادگیری را تسهیل می‌کند؟ در این الگوی برنامه‌درسی، معلم در فرایند یاددهی-یادگیری نقش اساسی ویژه دارد و براساس شایستگی‌هایی که کسب نموده، سندیت و اعتبار هدایت‌متری را دارد. متری در این الگوی برنامه‌درسی به مربی‌ای نیاز دارد که بر خدا توکل داشته، معلومات و دانسته‌های خود را از خدا بداند و به سوی حق هدایت کند، از مهارت‌های ارتباطی (محبت تعادل، رحمت و بخشش، لطف همگانی، جلب اعتماد، گوش دادن فعال)، ویژگی‌های شخصیتی برجسته (رعایت ادب، کظم غیظ، عفو و گذشت، وفای به عهد، نیکوکاری، عدالت‌ورزی، رازداری، قانون‌مداری) و مهارت‌های حرفه‌ای (ابتکار و خلاقیت، برنامه‌ریزی و طراحی، علم نافع داشتن، قدرت بیان علمی و بصیرت) برخوردار باشد. از عدم یادگیری و پذیرش متریان مایوس نشود. شاخص‌های عنصر نقش تسهیل‌گر، ۴۲ مورد استخراج شد که در جدول ۵ بیان شده است:

جدول ۵. خلاصه نتایج بررسی طراحی عنصر نقش تسهیل‌گر در الگوی برنامه‌درسی تربیت دینی

مؤلفه	شاخص	گزاره‌ها
نقش تسهیل‌گر	تذکر	کار پیامبران یادآوری و بیدار ساختن فطرت‌هاست (۶۸)؛
	دعوت به حق	دعوت رهبر باید به سوی خدا باشد، نه به سوی خود (۱۰۸)؛
	توکل بر خدا	بر عوامل ظاهری و مادی هر چند فراوان باشند تکیه نکنیم، تنها بر خدا توکل کنیم (۶۴)؛
	توحید محوری	معلومات و دانسته‌های خود را از خدا بدائیم (۳۷)؛
	اجرای احکام الهی	التماس‌ها و خواهش‌ها، شما را از اجرای احکام الهی و اعمال قاطعیت باز ندارد (۸۰)؛
	اخلاص	مبلغان دینی باید افرادی خالص و مخلص باشند (۱۰۸)؛
	محبت	برای گرفتن چیزی و یا جلب اعتماد کسی، از عواطف استفاده کنید (۶۳)؛
	تعادل در محبت و تهدید	در مدیریت، هم محبت لازم است و هم تهدید. اول مزه و محبت بعد تهدید (۶۰)؛
	رحمت و بخشش	مرئی باید رحمت و بخشش داشته باشد. بدی‌ها را با خوبی پاسخ دهیم (۵۲)؛
	لطف همگانی	بهترین لطف آن است که همه را شامل شود (۹۳)؛
	جلب اعتماد	اگر مردم اعتماد به کسی پیدا کنند، تمام رازهای خود را با او در میان می‌گذارند (۳۶)؛
	گوش دادن فعال	کسانی که مورد مراجعه مردم هستند باید در آغاز خوب بشنوند (۳۴)؛
	رعایت ادب	از کارهای زشت با اشاره و کنایه یاد کنید (۱۵)؛
	کظم غیظ	فرو بردن خشم، از صفات مردان الهی و کاری شایسته است (۸۴)؛
	عفو و گذشت	عفو در اوج عزت و قدرت، سیره اولیای خداست (۹۲)؛
	وفای به عهد	عهد و پیمان‌ها لازم الاجرا است (۸۰)
	نیکوکاری	نیکوکاری یوسف ۷ قدم اول او در جذب و تبلیغ بود (۳۶)؛
	عدالت‌ورزی	هدایت پیامبران، درباره همه افراد یکسان است (۹۷-۹۸)؛
	عدم یاس	ایمان نیاوردن گروهی، نباید مبلغان دینی را مأیوس نماید (۱۰۴)؛
	رازداری	اعمال زشت افراد را نباید بر ملا کرد (۲۹)؛
	ایجاد مقتضیات	خداوند زمینه را آماده و بذرافشانی کرده (۴۰)؛
	اعتبار و سندیت مرئی	قضه‌گو باید معتبر و مطمئن باشد (۳)؛
	توجه به تفاوت‌های فردی	در بعضی امور، تنها خواص را باید در جریان گذاشت (۶۹)؛
	قانون‌مداری	مراعات مقررات، بر هر کس لازم و قانون‌شکنی حتی برای عزیز مصر نیز ممنوع است (۷۹)؛
	امیدواری به آینده	مردم را به آینده امیدوار کنیم تا بتوانند سختی‌ها را تحمل کنند (۴۹)؛
	واقع‌گرایی	گفتار راست و واقعی، تأثیر عمیق دارد (۱۱۱)؛
	واکنش مناسب	انبیای الهی در برابر حوادث سخت، زیباترین عکس‌العمل را نشان می‌دهند (۱۸)؛
	توجه به علاقه‌مندی	در به کارگیری افراد لایق، علاقه شخصی او در نظر گرفته‌شود (۵۵)؛
	توجه به استقلال	یعقوب، یوسف را به همراه سایر برادران فرستاد (۱۳)؛
	روانشناسی	یوسف ۷ به بازسازی روحی روانی برادران گنهکار پرداخت (۹۲)؛
انسان‌سازی	هنر یوسف، نه فقط انسان بودن که انسان‌سازی است (۶۵)؛	
ارائه راه‌حل	فقط بازدارنده و نهی‌کننده نباشید، بلکه راه‌حل نیز ارائه دهید (۶۷)؛	
ابتکار و خلاقیت	مدیر و رهبر لایق باید طرح‌هایش ابتکاری باشد (۶۲)؛	
برنامه‌ریزی و طراحی	فقط تشریح وضعیت کافی نیست، باید طرح و برنامه داد (۴۷)؛	
آگاهی دادن	دادن آگاهی‌های صحیح از مصادیق احسان است (۳۶)؛	

مؤلفه	شاخص	گزاره‌ها
	عالم بودن	علم و دانش، شرط مسئولیت‌پذیری است (۲۱)؛
	علم نافع	از علم خود برای بهره رساندن به دیگران استفاده کنیم (۳۷)؛
	قدرت بیان علمی	گاهی برای تأثیرگذاری بیشتر، عرضه قدرت علمی و کمالات خود لازم است (۳۷)؛
	بصیرت	پیروان پیامبر باید هر کدام مبلغی باشند که با بصیرت و آگاهی مردم را به سوی خدا دعوت کنند (۱۰۸)؛
	اجتناب از توقع بی‌جا	مبلغ نباید از مردم توقعی داشته باشد، همان‌گونه که پیامبران چنین بودند (۱۰۴)؛
	امید دادن	نامیدی انبیا از هدایت مردم، شرط نزول قهر خداست (۱۱۰)؛
	عدم تحمیل و اجبار	قدرت را وسیله انتقام قرار ندهیم (۵۹)؛

منابع یادگیری، مجموعه‌ای از مواد یا موقعیت‌هاست که عمدتاً به منظور قادر ساختن متربی به یادگیری تولید یا ایجاد می‌شود. در برنامه درسی می‌بایست به انواع گوناگون منابع آموزشی توجه گردد. همچنان‌که در الگوی برنامه درسی حاضر، منابع مختلف یادگیری از جمله قرآن، داستان، جهان طبیعت، تاریخ، الگوی مناسب و تفریح و بازی مورد تأکید است. شاخص‌های این عنصر، ۷ مورد استخراج شد که در جدول ۶ بیان شده است:

جدول ۶. خلاصه نتایج بررسی طراحی عنصر منابع یادگیری در الگوی برنامه درسی تربیت دینی

مؤلفه	شاخص	گزاره‌ها
مواد و منابع یادگیری	قرآن	قرآن بازگوکننده داستان‌ها، با بهترین و زیباترین بیان است (۳)؛
	داستان	داستان‌های قرآن، پاسخ سؤال‌های زندگی مردم را می‌دهد (۷)؛
	نمایش	پیام، با زبان نمایش بهتر از کتاب به ذهن و جان انسان منتقل می‌شود (۳۱)؛
	جهان طبیعت	سیر و سیاحت در زمین و آگاهی از تاریخ و درس عبرت گرفتن، برای هدایت و تربیت بسیار کارگشاست (۱۰۹)؛
	تاریخ	برای الگو دادن به دیگران، بهترین‌ها را انتخاب و معرفی کنیم (۳)؛
	الگوی مناسب	جوان، نیازمند تفریح و ورزش است (۱۲)؛
تفریح و بازی		

زمان در برنامه درسی، به زمان مناسب یادگیری با توجه به اهداف و محتوا اطلاق می‌شود. زمان دارای سه بعد زمان شروع، زمان محتوا و جایگاه درس است که در برنامه درسی باید لحاظ شود (موسی‌پور، ۱۳۹۹، ص ۱۷۷). در این پژوهش نگاهی ویژه به موضوع زمان در برنامه درسی تربیت دینی شده است. یکی از شاخص‌های مهم در الگوی حاضر اهمیت زمان‌های خاص و دوره‌های حساس است که در همان زمان باید آن را غنیمت شمرد و بیشتر به این نکته اشاره دارد که در لحظات حساس باید آموزش صورت گیرد و مربی باید مترصد این زمان‌ها باشد چه بسا از دست دادن آن، آموزش و یادگیری را در مراحل بعد دشوارتر و حتی غیرممکن سازد. البته زمان در این الگو انعطاف‌پذیر است و با شرایط و مقتضیات فرایند یادگیری متفاوت است. نکته مهم دیگر در این الگو توجه به اوقات فراغت متربی با برنامه‌ریزی صحیح و مناسب است که باید از سوی

مری مورد توجه واقع شود تا دیگران از این فرصت سوء استفاده نکنند. شاخص‌های عنصر زمان، ۶ مورد استخراج شد که در جدول ۷ بیان شده است:

جدول ۷. خلاصه نتایج بررسی طراحی عنصر زمان در الگوی برنامه درسی تربیت دینی

مؤلفه	شاخص	گزاره‌ها
زمان	اهمیت زمان	زمان، عنصر بسیار مهمی در برنامه‌ریزی و مدیریت است (۴۲)؛
	فرصت‌شناسی دوره‌های حساس	از مکان‌ها و زمان‌های حساس برای تبلیغ استفاده کنید (۹۰)؛
	بهره‌برداری از زمان	به هنگام مناسب بودن شرایط حداکثر بهره‌برداری را باید نمود (۴۷)؛
	توجه به زمان‌های خاص	برای دعا، ساعات خاصی اولویت دارد (۹۸)؛
	انعطاف‌پذیری زمان	عدم اکتفا به به یک زمان برای آموزش و تربیت (۳۹-۴۷)؛
	اوقات فراغت	برنامه‌ریزی مناسب برای اوقات فراغت و تفریح و بازی موجب می‌شود دیگران نتوانند از این فرصت سوء استفاده کنند (۱۲)؛

موقعیت آموزشی دارای اهمیت زیادی در فرایند آموزش و یادگیری است که دارای دو بعد است؛ بعد اول فیزیکی که مکان نام دارد و بعد دوم که غیرفیزیکی است و فضا یا فرهنگ نامیده می‌شود. در این الگو فضای آموزشی باید محیطی آرام و از نظر روانی و اجتماعی مناسب و امن باشد. مربی با رعایت ادب و حفظ حرمت متربیان جو صمیمانه و به دور از کینه و حسادت را به وجود می‌آورد. افراد در این فضا امین هم هستند و نسبت به هم محبت دارند. محیط در این الگو باید کاملاً علمی، اخلاقی و متمدن باشد. همچنین تأکید بر استقرار در محیط مناسب و فرار از محیط آلوده به گناه در سوره یوسف به اهمیت فضا و محیط اجتماعی در تربیت اشاره دارد. شاخص‌های عنصر فضا، ۶ مورد استخراج شد که در جدول ۸ بیان شده است:

جدول ۸. خلاصه نتایج بررسی طراحی عنصر فضا در الگوی برنامه درسی تربیت دینی

مؤلفه	شاخص	گزاره‌ها	
فضا	محیط علمی، اخلاقی	خانه حضرت یعقوب ۷ محل آمد و شده‌های علمی، اخلاقی بود (۶۵)؛	
	زمینه‌سازی مناسب و سالم	زمینه‌های سوء استفاده را از بین ببریم (۶۰)؛	
	تأثیر محیط اجتماعی	شرایط اجتماعی، در عمل به وظیفه اثر دارد (۹۳)؛	
	فضای مناسب روانی - اجتماعی	رعایت ادب حفظ حرمت	سخن گفتن یوسف ۷ از دورترین نقطه ماجرا یعنی مرآوده زلیخا به جهت رعایت ادب و حفظ حرمت (۲۳)؛
		جو صمیمانه	آنجا که صفا نیست، اتهام افراد زود پذیرفته می‌شود (۷۷)؛
		محبت	کمبود محبت مایه بزرگ‌ترین خطرات و انحرافات است (۹)؛
		دوری از حسادت	زمینه‌های حسادت را شعله‌ور نکنید (۵)؛
	استقرار در محیط مناسب	رازداری	از کودکی و در خانواده رازداری را به فرزندان بیاموزیم (۵)؛
		هجرت و فرار از گناه، لازم است (۲۵)؛	
فضای متمدن	هر منطقه‌ای که ساکنانش موحدند و پیامبر خدا در آنجا زندگی می‌کند متمدن است گرچه بادیه باشد (۱۰۰ - ۱۰۹)؛		

گروه‌بندی به معنای آن است که دانش‌آموزان با چه کسانی یاد می‌گیرند؟ گروه‌بندی با توجه به راهبردهای تدریس و محتوا متفاوت هستند (فتوحی و اجارگاه، ۱۴۰۱، ص ۱۳۶). از آنجاکه اهداف یادگیری براساس علایق و نیازها و ویژگی‌های دانش‌آموزان متفاوت است بهتر است دانش‌آموزان در گروه‌های مختلف قرار گیرند تا رشد مهارت‌های اجتماعی و همدلی و مسئولیت‌پذیری در آنها اتفاق بیفتد. در الگوی حاضر بر گروه‌بندی و مشورت تأکید شده است از آنجاکه در سوره یوسف به مشورت برادران در به چاه انداختن حضرت اشاره دارد و نشان می‌دهد مشورت در کار ناپسند هم نتیجه بخش است. اما در ادامه به رهبری صحیح در گروه اشاره می‌شود که اگر گروه بدون رهبری صحیح باشد عامل سقوط و انحطاط است. از تأکید دیگر سوره یوسف، بر اهمیت کارگروهی، ایجاد احساس نیرومندی و قدرت است که باید در تربیت و آموزش مدنظر قرار گیرد به خصوص زمانی که گروه از افراد قوی، متوسط و ضعیف تشکیل می‌شود موجب قوت افراد ضعیف است. شاخص مهم دیگر تقسیم کار است که موجب مسئولیت‌پذیری و پیشبرد اهداف می‌شود. شاخص‌های عنصر گروه‌بندی، ۴ مورد استخراج شد که در جدول ۹ بیان شده است:

جدول ۹. خلاصه نتایج بررسی طراحی عنصر گروه‌بندی در الگوی برنامه درسی تربیت دینی

مؤلفه	شاخص	گزاره‌ها
گروه‌بندی	کارگروهی	با هم بودن موجب احساس نیرومندی و قدرت می‌شود (۸)؛
	تقسیم کار	تقسیم کار، یکی از اصول مدیریت است (۱۹)؛
	رهبری صحیح در گروه	گروه‌گرایی، اگر بدون رهبری صحیح و خدائاپسندانه باشد، عوامل سقوط است (۸)؛
	مشورت	مشورت در کار ناپسند نیز راهگشا است، تا چه رسد در کارهای خوب (۱۰)؛

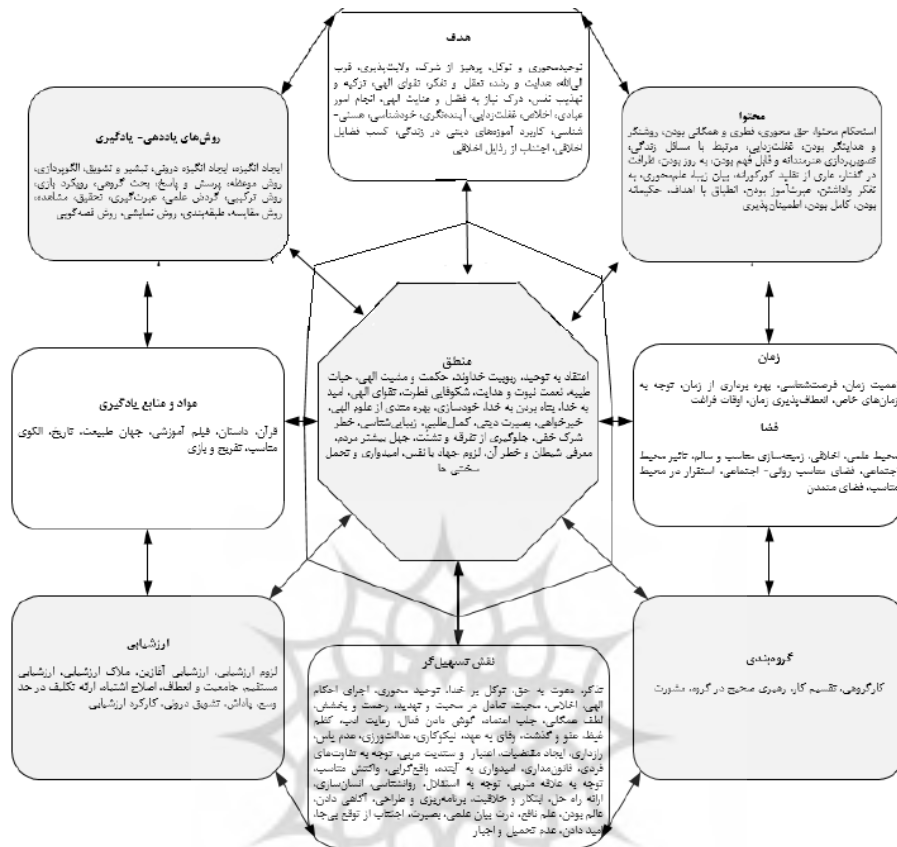
ارزشیابی آخرین عنصر برنامه درسی است که مشخص می‌کند پیشرفت یادگیری به چه میزان بوده است و به شناسایی مشکلات آموزشی و یادگیری، نقاط قوت و ضعف عملکرد یادگیرندگان منجر می‌شود. ارزشیابی برنامه تربیت دینی به دلیل ماهیت آن با ارزشیابی‌های رایج در نظام آموزشی متفاوت است. در این الگو ارزشیابی مستقیم از عملکرد و عمل مورد توجه است. با توجه به آموزه‌های سوره یوسف ابتدا به لزوم ارزشیابی اشاره می‌شود که تأکید دارد تصمیم‌های مهم را پس از ارزیابی و آزمایش و مرحله‌ای اتخاذ کنید و رسیدن یوسف ۷ به مقامات عالی پس از آزمون‌های دشوار بود. مورد بعدی جامعیت و انعطاف در ارزشیابی است که باید همه جوانب و در موقعیت‌های متفاوت انجام شود تا نتایج واقعی حاصل شود. یکی از نکات قابل توجه در این سوره این است که در کنار تذکر راه‌های منفی، راه مثبت را نیز نشان دهیم. یعنی فقط نکات منفی و اشتباهات بیان نشود بلکه در کنار آن راه صحیح و درست هم بیان شود. ارائه تکلیف در حدوسع و

توان متربی از نکات دیگر ارزشیابی در این الگو است. در نهایت به شاخص پاداش اشاره دارد که ابتدا به لزوم پاداش بعد از ارزیابی اشاره دارد؛ چنانچه خداوند به‌عنوان اولین مربی بر پایه رحمت گسترده‌اش، هرگز پاداش کسی را که در راه او گام نیکو بردارد و کار خیری انجام دهد و از مقام احسان برخوردار باشد تباہ نمی‌کند. زمان پاداش هم باید به موقع و بدون معطلی صورت گیرد تا اثر داشته باشد. پاداش باید مناسب با عمل باشد نه کم و نه زیاد؛ در قرآن کریم نیز به این مورد اشاره شده است: مراتب و درجات آخرت بر حسب مراتب ایمان و تقوای مومنان صالح متفاوت است. نکته آخر در ارزشیابی آن است که کمک شود به متربی تا برای انجام اعمال، به انگیزه درونی و تشویق درونی برسد؛ هم‌چنان‌که برای مومنان واقعی این‌گونه است: برای مومنانی که سنت و سیره‌شان پرهیزگاری است، پاداش آخرتی از اجر دنیایی بسیار برتر است. شاخص‌های عنصر ارزشیابی، ۱۰ مورد استخراج شد که در جدول ۱۰ بیان شده است:

جدول ۱۰. خلاصه نتایج بررسی طراحی عنصر ارزشیابی در الگوی برنامه درسی تربیت دینی

مؤلفه	شاخص	گزاره‌ها	
ارزشیابی	لزوم ارزشیابی	در دنیا همه انسان‌ها مورد آزمون الهی قرار می‌گیرند (۸۳):	
	ارزشیابی آغازین	اول باید افراد لایق را گزینش کرد و سپس علوم را در اختیار آنان قرار داد (۶):	
	ملاک ارزشیابی	معیار حق و باطل، تشخیص اکثریت نیست (۶۸):	
	ارزشیابی مستقیم	بررسی آثار به جا مانده از عملکرد لازم است (۲۶):	
	جامعیت و انعطاف	موقعیت‌های امتحان الهی متفاوت است؛ گاه در چاه و گاه در کاخ (۲۳-۵۴):	
	اصلاح اشتباه	در کنار راه‌های منفی، راه مثبت را نیز نشان دهیم (۳۸):	
	ارائه تکلیف در حدوسع	تکلیف خارج از توانایی، ممنوع است (۶۶):	
	پاداش	لزوم اعطای پاداش	در جهان بینی الهی، هیچ کاری بدون پاداش نمی‌ماند (۵۶):
		زمان پاداش	ترفیعات الهی بدون فوت زمان و در وقت خود صورت می‌گیرد (۲۲):
		مناسب با عمل	مراتب و درجات آخرت بر حسب مراتب ایمان و تقوا متفاوت است (۷۶-۵۶):
تشویق درونی	برای مؤمنان پاداش آخرتی از اجر دنیایی بسیار برتر است (۵۷):		
کارکرد ارزشیابی	شکوفایی استعدادهای علمی و فنی؛ ظهور ملکات اخلاقی، بالندگی جامعه به طرف عقل و درایت (۱۰۱):		

شاخص‌های به‌دست آمده در نهایت در نمودار شماره ۱ ارائه شد. ذیل هر عنصر، شاخص‌های مورد نظر به‌طور خلاصه آورده شده است.

نمودار ۱ الگوی برنامه درسی تربیت اعتقادی، عبادی، اخلاقی پراساس آموزه‌های سوره یوسف

بحث و نتیجه‌گیری

پژوهش حاضر با هدف طراحی الگوی برنامه درسی تربیت دینی با تأکید بر سوره یوسف انجام شد. ابتدا ماهیت و ویژگی‌های عناصر برنامه درسی مبتنی بر تربیت دینی در ساحت اعتقادی، عبادی و اخلاقی شناسایی شد، سپس چارچوب برنامه درسی با تعداد ده عنصر الگوی برنامه درسی اگر شامل عناصر منطق و چرایی، اهداف، محتوا، مواد و منابع یادگیری، روش تدریس و فعالیت‌های یادگیری، نقش تسهیل‌گر، گروه‌بندی فراگیران، زمان، مکان و ارزشیابی طراحی گردید. عنصر منطق در برنامه درسی به این نکته می‌پردازد که چرا یادگیرندگان باید یاد بگیرند؟ بر این اساس، از جمله مواردی که در انتخاب منطق چارچوب برنامه درسی تربیت دینی باید در نظر داشت: تحقق اهداف اعتقادی، عبادی و اخلاقی، شکوفایی فطرت، فراهم نمودن زمینه‌های

زیبایی‌شناسی، خیرخواهی و کمال‌طلبی و خودسازی برای رسیدن به حیات طیبه، افزایش بصیرت دینی و تقوای الهی، معرفی شرک و شیطان و خطر آن و لزوم جهاد با هوای نفس که همه این موارد زمینه‌ساز شکوفایی فطرت و رسیدن به حیات طیبه می‌شود. این یافته‌ها در مؤلفه اعتقاد به خداوند با نتایج تحقیق لیپمن (۲۰۱۰) و تامسون (۲۰۱۵) همسو می‌باشد.

هدف، دومین عنصر از برنامه درسی تدوین شده‌است که سایر فعالیت‌های فرایند برنامه‌ریزی درسی در پرتو هدف‌ها انجام می‌گیرند. تربیت توحیدی، پرهیز از شرک، ولایت‌پذیری، هدایت و رشد، تقوای الهی، تعقل و تفکر، تزکیه و تهذیب نفس، انجام امور عبادی، خودشناسی، هستی‌شناسی، اخلاص، آینده‌نگری، غفلت‌زدایی، کسب فضایل اخلاقی، اجتناب از رذایل اخلاقی و در نهایت قرب الی‌الله، از مهم‌ترین اهداف الگوی برنامه درسی پیشنهادی می‌باشد. این یافته‌ها در مؤلفه‌های تربیت توحیدی و قرب الی‌الله با نتایج تحقیق داودی (۱۳۸۸) و در رفتار اخلاقی با موسوی (۱۴۰۲) همسو می‌باشد.

محتوا که شامل تجارب یادگیری است باید منطبق بر اهداف و مرتبط با مسائل روز و زندگی باشد و براساس فطرت متربیان و همگانی باشد. محتوا باید مبتنی بر کلام حق، حکیمانه و مستحکم و مستدل باشد و بر اساس علم بوده و متربی را به تفکر و تعقل وادارد و از این طریق زمینه‌ساز هدایت وی باشد. این یافته‌ها در مؤلفه‌های حق محوری، قابلیت فهم با نتایج تحقیق هاشمی (۱۳۹۰) همسو می‌باشد.

اجرای موفق برنامه درسی با راهبردهای تدریس فعال ارتباط دارد. در الگوی برنامه درسی حاضر انواع راهبردهای مستقیم، غیرمستقیم، تعاملی، مساله محور و ایجابی مورد توجه است. این یافته‌ها در مؤلفه روش مقایسه با نتایج تحقیق عباسی و همکاران (۱۳۹۸) همسو می‌باشد.

معلم به‌عنوان تسهیل‌گر روند آموزش و تربیت در الگوی پیشنهادی فردی است که افراد را به سوی حق دعوت کرده و در همه امور و لحظات بر خدا توکل دارد. با مهارت‌های ارتباطی که دارد اعتماد فراگیر را جلب نموده و خطا و کم‌کاری دانش‌آموزان وی را از ادامه تربیت مایوس نمی‌کند. معلم در این الگو برخوردار از علم نافع، بصیرت و اخلاص است و با این ویژگی‌های حرفه‌ای توان درک تفاوت‌های دانش‌آموزان و آگاهی دادن به آنها را دارد. همچنین به دلیل آشنایی با مسائل روانشناسی به استقلال متربی احترام گذاشته و از آنها توقع بی‌جا نداشته و در فرایند تربیت متوسل به اجبار و تحمیل نمی‌شود. این یافته‌ها در مؤلفه‌های بصیرت، محبت و رفتار اخلاقی با نتایج تحقیق موسوی و همکاران (۱۴۰۲) همسو می‌باشد.

استفاده از ابزار و وسایل آموزشی موجب یادگیری بهتر و آسان‌تر دانش‌آموزان می‌شود. در الگوی حاضر به انواع منابع آموزشی توجه شده است همچنان‌که در سوره یوسف به‌طور مکرر منابعی چون قرآن، داستان، سیر و سیاحت در جهان طبیعت، آگاهی از تاریخ و عبرت گرفتن از آن و معرفی بهترین الگو مورد توجه قرار گرفته است. همچنین تفریح و بازی نیز مورد توجه قرآن بوده است.

زمان یکی دیگر از عناصر مهم در برنامه درسی است که به زمان ارائه محتوا و یادگیری اشاره دارد. در الگوی پیشنهادی نیز زمان عنصر مهمی در برنامه‌ریزی و مدیریت تلقی شده و تأکید بر این است که برنامه‌ریزان و مربی دوره‌ها و زمان‌های خاص و حساس را دریابند. جامع بودن و انعطاف‌پذیری زمان در این الگو مورد توجه است یعنی توجه به شرایط پیشین، شرایط کنونی، شرایط مابعد باید باشد و همچنین هر محتوا و عملی باید در زمان خاص خود انجام شود مثل موعظه در سحر یا دعا در نیمه شب و زمان تبلیغ. همچنین تأکید بر تفریح و بازی و توجه مربی به اوقات فراغت نشان می‌دهد تمام زمان‌های متربی باید مورد توجه قرار گیرد و لحظه‌ای به بطلالت گذرانده نشود.

محیط تربیتی مناسب در موفقیت برنامه درسی اثربخش و رفتار و شخصیت متربیان مؤثر است. فضا در الگوی برنامه درسی حاضر محیطی است سرشار از فضای مناسب روانی و اجتماعی. در این محیط روابط براساس محبت، ادب، حفظ حرمت و دوری از حسادت است که جو صمیمانه‌ای بر آموزش و یادگیری حاکم خواهد شد. همچنین فضای مورد بحث در این الگو محل مباحثه‌های علمی، اجتماعی و اخلاقی است و زمینه گناه و سوءاستفاده در آن راه ندارد. این یافته‌ها در مؤلفه‌های جو صمیمانه و عاطفی با نتایج تحقیق شجاعی‌زند (۱۳۸۸) همسو می‌باشد. گروه‌بندی نشان می‌دهد متربی با چه کسانی یاد می‌گیرد. گروه‌بندی علاوه بر تأثیر در آموزش و یادگیری در ایجاد مهارت ارتباطی نیز مؤثر است. مشورت و کار گروهی در قرآن بسیار مورد تأکید است به همین جهت در برنامه درسی تربیت اعتقادی، عبادی و اخلاقی نیز به این مهم توجه شده و شاخص‌هایی از جمله تقسیم کار، انتخاب رهبری صحیح و مشورت در گروه‌بندی مورد تأکید است.

هر برنامه‌ای با ارزشیابی شروع و با آن پایان می‌پذیرد تا پیشرفت برنامه و رسیدن به اهداف و کاستی و کمبود برنامه مشخص شود. در الگوی حاضر به ارزشیابی در ابعاد مختلف توجه شده است. در زمینه ارزشیابی ملاک‌ها و شاخص‌هایی وجود دارد که عبارتند از: در نظر گرفتن معیار حق و باطل، ارزشیابی از عملکرد، جامعیت و انعطاف که در موقعیت‌های گوناگون انجام

شود، اصلاح اشتباه متربی در ارزشیابی، ارائه تکلیف در حد توان و وسع متربی و ارائه پاداش به موقع و تناسب با عملکرد. همچنین در این الگو تأکید بر آن است که ارزشیابی و تشویق، از بیرونی به سمت تشویق درونی سوق یابد و خودارزیابی در کنار دگر ارزیابی انجام شود. این یافته‌ها در مؤلفه پرسش و تکلیف عملی و مناسب با نتایج تحقیق کارآموزیس (۲۰۱۵) همسو می‌باشد. به نظر می‌رسد با توجه به ملاحظه جوانب و عناصر مختلف برنامه درسی با نگاهی جامع و همه جانبه‌نگر، چارچوب برنامه درسی مذکور بتواند در زمینه تربیت دینی، در نظام تربیتی جمهوری اسلامی ایران مؤثر باشد و منجر به تربیت متربیانی شود که شایستگی رسیدن به حیات طیبه را کسب کنند.

منابع

* قرآن کریم

۱. بهشتی، سعید (۱۳۸۹)، تاملات فلسفی در تعلیم و تربیت، تهران: چاپ و نشر بین الملل.
۲. پاک‌سرشت، محمد (۱۳۹۷)، «بررسی جایگاه تربیت اعتقادی در برنامه درسی دین و زندگی دوره دوم متوسطه و آسیب شناسی آن»، فصل‌نامه جامعه‌شناسی آموزش و پرورش، (۹) ۲، ص ۴۹-۶۶.
۳. جوادی آملی، عبدالله (۱۴۰۱)، تسنیم، جلد ۴۰-۴۱، قم: اسراء.
۴. حسنی، محمد (۱۳۹۴)، «بررسی رویکرد تربیت اخلاقی در نظام آموزش و پرورش ایران با تأکید بر دبستان»، وزارت آموزش و پرورش، طرح پژوهشی، پژوهشگاه مطالعات آموزش و پرورش.
۵. خسروی، محبوبه؛ کورش فتحی‌واجارگاه، حسن ملکی و داریوش نوروزی (۱۳۹۲)، «واکاوی پذیرش نوآوری‌های برنامه درسی در نظام آموزش عالی»، فصل‌نامه روان‌شناسی تربیتی، ۹ (۲۷)، ص ۱۳۵-۱۶۶.
۶. داودی، محمد (۱۳۸۸)، «تأملی در هدف تربیت اعتقادی»، دو فصل‌نامه تربیت اسلامی، (۴) ۹، ص ۴۷-۶۱.
۷. داودی، محمد (۱۳۹۹)، «تبیین مبانی دین‌شناختی تربیت دینی و دلالت‌های آن»، فصل‌نامه علمی تربیت اسلامی، (۱۵) ۳۴، ۱۱۳-۱۳۶.
۸. رضایی اصفهانی، محمدعلی و حمید نجفی جزه‌ای (۱۳۹۳)، «تربیت عبادی از منظر قرآن»، قرآن و علم، (۸) ۱۴، ص ۸۵-۱۲۰.
۹. سیلور، جی گالن؛ الکساندر، ویلیام و لوئیس، آرتور (۱۹۷۶)، برنامه‌ریزی درسی برای تدریس و یادگیری بهتر، ترجمه غلامرضا خوی‌نژاد (۱۳۹۲)، مشهد: آستان قدس رضوی، به نشر.
۱۰. شجاعی‌زند، علیرضا (۱۳۸۸)، «تبارشناسی تجربه دینی در مطالعات دین‌داری»، فصل‌نامه تحقیقات فرهنگی، (۲) ۶، ص ۳۱-۴۷.
۱۱. شمشیری، بابک و مرضیه نوذری (۱۳۹۰)، «آسیب‌های تربیت دینی کودکان مقطع پیش‌دبستانی از نظر متخصصان علوم تربیتی، روان‌شناسی، علوم دینی و ادبیات کودکان و مربیان پیش‌دبستانی»، فصل‌نامه تربیت اسلامی، (۶) ۱۲، ص ۵۱-۷۳.

۱۲. عباسی، حجت‌الله؛ صادق کریم‌زاده، محمد عالم‌زاده نوری (۱۳۹۸)، «تربیت اعتقادی بر بنیان مقایسه در قرآن کریم»، مجله معرفت، (۲۸) ۹، ص ۲۵-۳۵.
۱۳. فتحی واجارگاه، کورش (۱۴۰۱)، اصول و مفاهیم برنامه‌ریزی درسی، تهران: انتشارات علم استادان.
۱۴. قرائتی، محسن (۱۳۹۴)، یوسف قرآن، تهران: مرکز فرهنگی درس‌هایی از قرآن.
۱۵. کلاین، فرانسیس (۱۳۶۹)، استفاده از یک الگوی تحقیقاتی به عنوان راهنمای فرآیند برنامه ریزی درسی، ترجمه: محمود مهر محمدی. فصل‌نامه تعلیم و تربیت. (۶) ۱، ص ۱۹-۳۲.
۱۶. مبانی نظری سند تحول بنیادین در نظام تعلیم و تربیت رسمی عمومی جمهوری اسلامی ایران (۱۳۹۰)، تهران، دبیرخانه شورای عالی آموزش و پرورش.
۱۷. مرزوقی، رحمت‌الله؛ جعفر جهانی، راضیه شیخ‌الاسلامی و یاسر دهقانی (۱۳۹۸)، «ساخت و اعتباریابی مقیاس تربیت دینی دوره دوم متوسطه بر مبنای نظریه تربیت دینی فضا‌مند بومی-جهانی»، فصل‌نامه تربیت اسلامی، (۱۴) ۳۰، ص ۸۱-۱۰۴.
۱۸. مصباح، محمدتقی (۱۳۸۳)، آموزش عقاید، تهران: شرکت چاپ و نشر بین‌الملل.
۱۹. ملکی، حسن (۱۳۸۲)، مقدمات برنامه‌ریزی درسی، تهران: سازمان سمت.
۲۰. موسوی ندوشن، فاطمه سادات؛ محمدرضا نیلی و محمدرضا نیستانی (۱۴۰۲)، «کاوش پدیدارشناختی بر شایستگی‌های پایه آموزگاران برای تحقق ساحت تربیت اعتقادی، عبادی و اخلاقی»، فصل‌نامه پژوهش در مسائل تعلیم و تربیت اسلامی، (۳۱) ۵۸، ص ۲۴۵-۲۷۲.
۲۱. موسوی‌پور، نعمت‌الله (۱۳۹۹)، برنامه‌ریزی درسی برای معلمان، قم: بیان روشن.
۲۲. هاشمی، طاهره (۱۳۹۰)، نقد و بررسی محتوای کتاب‌های دین و زندگی دوره دبیرستان، طرح پژوهشی، میاندوآب: اداره آموزش و پرورش.
۲۳. یوسف‌زاده چوسری، محمدرضا و مرتضی شاه‌مرادی (۱۳۹۹)، «ارائه مدل برنامه درسی تربیت سیاسی براساس ساحت تربیت اجتماعی-سیاسی سند تحول بنیادین آموزش و پرورش برای دانش‌آموزان دوره متوسطه اول»، فصل‌نامه مسائل کاربردی تعلیم و تربیت اسلامی، (۵۹) ۱، ص ۱۷۳-۲۰۶.

24. Akker, J. V. D. (2010), Curriculum perspectives: An introduction. In J. van den Akker, W. Kuiper & U. Hameyer (Eds.), Curriculum landscapes and trends. Dordrecht: Kluwer Academic Publishers.

25. Bobbitt, J. F. (1924), How to make a curriculum. Boston: Houghton Mifflin Company.

26. Charters, W. W. (1923), Curriculum construction. New York: Macmillan.
27. Eisner, E. W. (1994), The Educational Imagination: On the Design and Evaluation of School Programs. New York: Makmillan.
28. Karamosis, P. (2015), The Greek Religion Innovation. *In Sociology of Religion* vol. 61 (2).89–171.
29. Lippman, L. (2010), The Demographics of Spirituality and Religiosity Among Youth: International and U.S. Patterns.
30. Ornstein, A. C. & Hunkins, F. P., (2018), Curriculum: Foundations, principles, and issues. Pearson Education.
31. Qahir, k. (2015), Religion–baed conflict Resolution. In plural societies. *Through provision of Education to the public.*
32. Taba, H. (1962), *Curriculum development: theory and practice*, New York: Harcourt brace javanovich.
33. Thompson, R. (2015), *Religion, Belief, Education and Discrimination*. The Equal Righats review, Vol Fourtee.
34. Tyler, R. (1969), *Basic principles of curriculum and instruction*, Chicago of: university of Chicago press.
35. Zais, R. (1976), *Curriculum: principles and foundations*. New York: Crowell Company.